

<https://doi.org/10.15407/uhj2026.01.211>
УДК 94(477)“1648/1764”(049.32)

Володимир ПРИШЛЯК

кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України та археології,
Волинський національний університет
імені Лесі Українки (Луцьк, Україна)
Pryshliak.Volodymyr@vnu.edu.ua
<https://orcid.org/0000-0001-7097-7069>

ЩЕ ЗА ГЕТЬМАНЩИНИ СВЯТОЇ...

**Рецензія на книгу: Віктор Горобець. Під булавою гетьмана.
Права і вольності Гетьманщини в умовах імперського підневоля.**

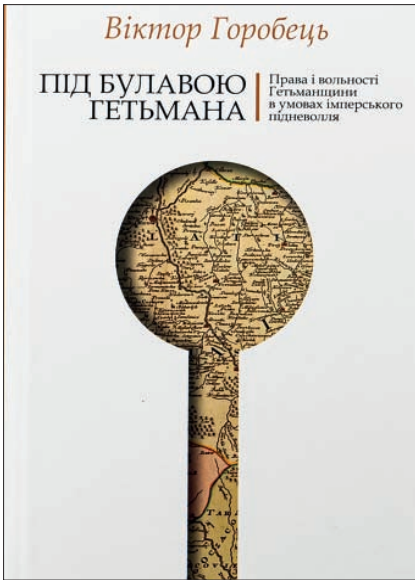
Київ: ТОВ Видавництво «КЛІО», 2024. 320 с.; іл.

Велика і знакова частина нашої «національної історії» ґрунтується на минувшині Гетьманщини. Саме так її іменували в народі — спочатку тільки Правобережжя і Лівобережжя, на відміну від Слобожанщини. Пізніше цим терміном означували десять полків на лівому березі Дніпра з правобережним Києвом, що підпорядковувалися гетьманському регіменту. Нова книжка відомого українського дослідника Віктора Горобця традиційно знову про цей наш своєрідний Гартленд (Heartland) — серцевинну, стрижневу землю, вісь ранньомодерної української давнини, як, зрештою, усієї України. Принагідно на думку спадає Шевченкова строфа 1848 р. з його «Титарівни»:

«Ще за Гетьманщини святої,
Давно се діялось колись...» [1, с. 88].

Цитування: Пришляк В. Ще за Гетьманщини святої... [Рец. на кн.: Горобець В. Під булавою гетьмана. Права і вольності Гетьманщини в умовах імперського підневоля. Київ: ТОВ Видавництво «КЛІО», 2024. 320 с.; іл.]. *Український історичний журнал*. 2026. № 1 (586). С. 211—216. <https://doi.org/10.15407/uhj2026.01.211>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2026. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND 4.0 (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

У перші роки нашої відновленої незалежності ця тематика закономірно зацікавила багатьох істориків. Вона не лише пролила світло, але передусім наголосила на засадах хай автономної, але все ж до певної міри окремішньої державності козацької України (як *Terza cosa* на європейських мапах авторства Боплана й Гоманна). Саме цією проблематикою тоді й став займатися випускник історичного факультету столичного університету Віктор Горобець, так і розпочалась його «особиста дослідницька історія взаємин із Гетьманщиною» (с. 6). За першу чверть нинішнього століття В. Горобець став, мабуть, свого роду рекордсменом за кількістю надрукованих розвідок, монографій і науково-популярних книжок, присвячених історії Козацького Гетьманату.

Автор рецензованої праці ставить собі за мету ще раз проаналізувати виникнення та становлення Війська Запорозького як ранньомодерної Української держави козацько-гетьманської доби, показати її в понад столітньому протистоянні Московському царству, що переросло згодом у домінування Російської імперії за формулою «Московія + Україна = Росія» Нормана Дейвіса, почасти, ймовірно, запозиченою зі студій української політичної географії Степана Рудницького (1877—1937). Абсолютистський центр чи то в Москві, чи в новопосталому Санкт-Петербурзі послідовно й планомірно намагався суттєво обмежити суб'єктність козацької автономії, уніфікувати самотній полково-сотенний устрій до загальноімперського губернсько-повітового зразка, щоби повністю інкорпорувати та ліквідувати її назавжди. З цього приводу В. Горобець зауважує про своє генеральне завдання: «...реконструюючи ж процеси примусового трансформування імперським центром автономного статусу України з політичної автономії в адміністративну, а на певних етапах навіть спроби нівелювати в соціальну, дослідити, як уніфікаційні й ліквідаційні ініціативи імперії впливали на практики суспільно-політичного й господарського життя в Україні та якою мірою імперські нововведення несли в собі карб модернізації, а якою лише формували принципово відмінну модель суспільної, правової, господарської та соціальної організації в Україні, відриваючи її від загальноєвропейського культурного простору» (с. 7).

У примітках до передмови автор спеціально зауважує не лише про дещо кабінетне, напівофіційне, хоча й все ж просторічно-народне й почасти козацько-літописне — з «літератури канцеляристів» (за М. Грушевським) — походження терміну «Гетьманщина», під яким він вбачає передусім певну державну територію. «Гетьманат» дослідник класифікує як політичну суб'єктність владних інституцій на цих, відвойованих «през шаблю» «землях гетьманського регіменту» (с. 5). Як образно висловився Олексій Сокирко у своєму докторському гранд-наративі

«Козацький Марс» — «держави, народженої на марші» за епохальної доби Хмельниччини [2, с. 32].

У класичній європейській історії, починаючи від середньовічної англійської «Великої хартії вольностей» (Magna Carta Libertatum) XIII ст., верховенство права й супутньої демократії традиційно ототожнювалися зі свободою народу й людини. У першому розділі монографії В. Горобець наголошує на значенні наших прав і вольностей як наріжного каменя у фундаменті української станової державності. Окреслює її феномен «від Богдана до Івана» на соціокультурній мапі ранньомодерної Європи. Історик замислюється і розмірковує про інституційні витoki й певну подвійність походження джерел козацького державотворення чи то від Речі Посполитої «обидвох народів», чи від Запорозької Січі — цього військово-територіального ордену на одвічній лінії зіткнення, на неспокійному фронті на українському відтинку Великого християнсько-мусульманського кордону.

Проаналізувавши риторику та правничі практики українсько-московських відносин на рівні центр — периферія чи метрополія — автономія від початку Української революції середини XVII ст. та Переяслава до Глухівської петиції 1763 р., а також політико-правовий статус Гетьманщини на тлі загальноєвропейського перебігу подій, автор ставить перед читачем риторичне запитання: чому ж так (не)довго проіснувала Козацька держава? Зрештою, на це загалом суперечливе питання — чи була Козацька держава неповноцінною (failed state) — В. Горобець спробував дати ґрунтовну відповідь на сторінках однієї зі своїх попередніх монографій [3]. Можливо, варто звернути більшу увагу на природу деспотичної Московії, вибудованої на європеїзованому «готовому татарському державному помості» (за В. Липинським), що перебувала у процесі трансформації від композитного царства до композитно-континентальної імперії?

Свого часу Іван Крип'якевич (1886—1967) писав, що козацька революція кардинально змінила колишній адміністративний устрій, запровадивши «військовий поділ території на полки і сотні» замість старого [4, с. 131]. Другий розділ монографії В. Горобця якраз присвячений моделям полково-сотенного адміністрування в городовій Україні, зокрема формуванню відвойованої території за принципом козацької революції середини XVII ст. — «доки шабля козацька зайшла...». В авторській опції полк — не лише винятково успішна в умовах війни (бо «засвіт встали козаченьки в похід з полуночі...») мілітарна, але й адміністративно-територіальна одиниця. Від початків Хмельниччини, взоруючись на славне Запорозжя, полки й сотні не лише практично замінили річпосполитський поділ на воеводства й повіти, але й зарекомендували себе мобільними й злагодженими бойовими підрозділами у війнах і численних військових походах.

У третьому розділі йдеться про владу та самоврядування в Гетьманщині. В інституті генеральних, старшинських і «чорних» рад В. Горобець вбачає політично-культурну цінність колективної волі Війська Запорозького. Зважаючи на нагальну потребу оперативного вирішення назрілих потреб, акцентована перевага скликання старшинських рад уже в розпалі Хмельниччини (с. 118). Аналізуючи владну титулатуру «ясневельможного» правителя, дослідник розрізняє реальну

та символічну владу гетьмана, пробуючи відшукати європейський аналог в ієрархії тогочасних володарів (с. 133). Услід за І. Крип'якевичем і Л. Окіншевичем, автор акцентує провідну роль полковників, генеральної та неурядової старшини на засіданнях старшинських рад (с. 131—132), простежує моделі полкового та сотенного правління, а також місцевого самоврядування в містах і селах.

У четвертому розділі автор наголошує на ще одній важливій для військової демократії соціокультурній цінності — на принципі виборності влади. Вільну елекцію гетьмана й козацької старшини «волними голоси» він розглядає через призму давніх прав і вольностей. Простежує В. Горобець відносну традиційність і виклики з огляду на політичну кон'юнктуру та зростання імперського нагляду й контролю в кадровій політиці, зокрема втручання російських міністрів-резидентів (через явні та таємні інструкції) у виборчі процедури гетьмана, полковника й сотників. Топос «вірної служби» російському монархові став головним мотивом у справі призначення на посади та свого роду перепусткою до влади. Імперська політика жорстокої розправи над мазепинцями продовжувалась у практиці безпосереднього призначення на старшинські уряди Гетьманату російських офіцерів та інших відданих імперії кандидатів (с. 211—215).

У п'ятому розділі автор розглядає судоустрій та судочинство в соціокультурному вимірі, роблячи акцент на правових кодексах та їх застосуванні, що, звісно, заходило в конфлікт з імперськими завданнями підпорядкування. Дослідник у динаміці показує цілеспрямоване згортання меж української автономії та уподібнення внутрішніх порядків Гетьманщини до загальноімперських зразків. Ці зусилля імперії видно передусім стосовно підпорядкування українського судочинства, що загалом ішли в розріз із завершенням кодифікації права в Козацькому Гетьманаті, оскільки вже в часи Правління гетьманського уряду в 1743 р. було укладено європейського штибу правничий кодекс «Права, за яким судиться малоросійський народ». Джерела до історії Генерального військового суду свого часу предметно студював автор загубленої в часи Другої світової війни монографії про гетьманування Данила Апостола Василь Дубровський (1897—1966) [5; 6]. У сучасній українській історіографії у 2019 р. з'явилась цікава розвідка відомого полтавського історика-демографа Юрія Волошина «Козацька феміда», присвячена гродському судочинству в Гетьманщині на прикладі виявлених матеріалів Полтавського гродського суду [7].

У шостому розділі проаналізовано господарство Гетьманщини, зокрема вплив козацької революції на зміну характеру власності й моделі господарювання. Хмельниччина забезпечила свого роду карт-бланш для зростання землеволодіння козацької старшини та православних монастирів. Наголошено також на меркантильній економічній політиці Московії / Російської імперії супроти козацької України, яка всіляко обмежувала традиційний західний, європейський напрям зовнішньої торгівлі, головним чином, через Вроцлав (Бреслау), Гданськ (Данциг) і Кролевець Пруський (Кенігсберг). Саме про ці негативні політичні тенденції у своєму доктораті 1912 р. під керівництвом М. Грушевського слушно зазначав Іван Джиджора (1880—1919) та у прикінцевому висновку переконував, що без на-

лежного розгляду й оцінки цього питання «трудно було б зрозуміти такий скорий упадок правно-державної окремішності Гетьманщини» [8, с. 194].

Сьомий розділ розкриває соціальну структуру Гетьманщини. В. Горобець, який очолює сектор соціальної історії Інституту історії України та є відповідальним редактором альманаху соціальної історії «Соціум», на сторінках якого представлені насамперед історія соціальних спільнот, конфліктів, уявлень, практик та ідей, проблеми повсякдення і сюжети приватного життя, справедливо зауважує про більші шанси для соціальної мобільності козацької старшини як соціальної та одночасно політичної еліти, простежує її внутрішню ієрархію. Дослідник прояснює соціальний статус представників неурядової старшини: бунчукового, військового та значкового товариства, а також козаків сотенних, курінних — курінчиків, військових слуг, військових музик та інших малих соціальних і привілейованих соціо професійних груп, маловивчених категорій «козацького товариства». Висвітлення цих аспектів теми увиразнює те нове, що вніс дослідник у порівнянні зі своїми попередниками.

У післямові автор висновує про поглинальний характер російського централізму на імперативній хвилі «добре керованої держави», що неухильно вів «до розмивання засад козацької державності, поступової уніфікації її порядків до загальноімперських зразків, що врешті-решт, й дало змогу Російській імперії у 1764 р. остаточно ліквідувати інститут гетьманства, відтак скасувати автономний статус Гетьманщини й розпочати заключний етап знищення ранньомодерної Української держави» (с. 319).

Технічним недоліком монографії можна вважати відсутність іменного та географічного покажчиків, які суттєво полегшили б пошук потрібного матеріалу. Разом з тим варто відзначити цікаві ілюстрації, підібрані автором, вдале художнє оформлення обкладинки книжки у виконанні художника Олександра Остапова (видавництво «Кліо»). Фрагмент кольорової мапи Гетьманщини в округлому прорисі гетьманської булави на передній частині палітурки та аналогічний, але білий, порожній контур булави на тлі тієї ж мапи у кольорі — на зворотній частині палітурки. Булава як явний промовистий символ, свого роду ключовий атрибут гетьманської влади на цій території та наступна порожнеча — як факт її зникнення через зовнішню ліквідацію і планомірне витравлення імперією з власної території та історичної пам'яті.

Сподіваюсь, що книжка стане у добрій пригоді не лише тим, хто спеціально займається науковим вивченням Гетьманщини, але й усім шанувальникам української історії цієї непроминальної доби.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ / REFERENCES

1. Shevchenko, T.H. Povne zibrannia tvoriv: U 12 t. T. 2: Poeziia 1847—1861. Kyiv, 2003 [in Ukrainian].
[Шевченко Т.Г. Повне зібрання творів: У 12 т. Т. 2: Поезія 1847—1861. Київ: Наукова думка, 2003. 784 с.]
2. Sokyрко, O. Kozatskyi Mars: Derzhava ta viisko Kozatskoho Hetmanatu v dobu Militarnoi revoliutsii. 1648—1764. Kyiv, 2023 [in Ukrainian].
[Сокирко О. Козацький Марс: Держава та військо Козацького Гетьманату в добу Мілітарної революції. 1648—1764. Київ: Темпора, 2023. 912 с., іл., карт., табл.]

3. Horobets, V. *Ukraina ta imperiia v rannomodernu dobu: chy bula Kozatska derzhava failed state?* Kyiv, 2023 [in Ukrainian].
[Горобець В. Україна та імперія в ранньомодерну добу: чи була Козацька держава failed state? Київ: Інститут історії України НАН України, 2023. 116 с.].
4. Voitovych, L. & Parshyn, I. (Comps.). Krypiakevych, I. *Studii nad derzhavoiu Bohdana Khmelnytskoho*. Lviv, 2024 [in Ukrainian].
[Крип'якевич І. Студії над державою Богдана Хмельницького / упоряд., комент. і вступ. стаття Л. Войтовича та І. Паршина; НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів, 2024. 498 с.].
5. Dubrovskiy, V. *Storinka z istorii arkhivu Heneralnoho viiskovoho sudu*. *Hrushevskiy, M. & Hrushevskiy, O. (Eds.). Zapysky istoryko-filolohichnoho viddilu VUAN*. Kyiv, 1928. Kn. XVII. 217-234 [in Ukrainian].
[Дубровський В. Сторінка з історії архіву Генерального військового суду. *Записки історико-філологічного відділу ВУАН* / за ред. М. Грушевського та О. Грушевського. Київ, 1928. Кн. XVII. С. 217—234].
6. Dubrovskiy, V. *Propashchi spravy z arkhivu Heneralnoho viiskovoho sudu*. *Bahalii, D. (Ed.). Zbirnyk Naukovo-doslidchoi katedry istorii ukrainskoi kultury*. Kharkiv, 1930. T. X. 131-136 [in Ukrainian].
[Дубровський В. Пропашчі справи з архіву Генерального військового суду. *Збірник Науково-дослідчої катедри історії української культури* / за ред. Д. Багалія. Харків, 1930. Т. X. С. 131—136].
7. Voloshyn, Yu. *Kozatska femida: grodske sudochynstvo v Hetmanshchyni*. Kyiv, 2019 [in Ukrainian].
[Волошин Ю. Козацька феміда: гродське судочинство в Гетьманщині. Київ: Видавництво «К.І.С.», 2019. 208 с.].
8. Pryshliak, V. (Comp). *Dzhydzhora, I. Ekonomichna polityka rosiiskoho pravytelstva suprotu Ukrainy v 1710—1730-kh rokakh*. Kyiv, 2020 [in Ukrainian].
[Джиджора І. Економічна політика російського правительства супроти України в 1710—1730-х роках / упоряд., автор передмови, приміток і коментарів В. Пришляк. Київ: ТОВ Видавництво «Кліо», 2020. 320 с.].

Надійшла / Received 18.11.2025

Volodymyr PRYSHLIAK

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History),
Docent at the Department of History of Ukraine and Archeology,
Lesia Ukrainka Volyn National University (Lutsk, Ukraine)
Pryshliak.Volodymyr@vnu.edu.ua
<https://orcid.org/0000-0001-7097-7069>

BACK IN THE DAYS OF THE HOLY HETMANATE...

Book review: *Viktor Horobets*. *Under the Hetman's Mace. The Rights and Freedoms of the Hetmanate under Imperial Rule*
Kyiv: KLIO Publishing House, 2024. 320 p.; il.